

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДІАЛОГІЧНОГО
МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗНМ»**

Виконала магістрантка
спеціальності: 016 Спеціальна освіта. Логопедія.
Спеціальна психологія
Трофімова Анастасія Миколаївна

Керівник:

Левицький В.Е. кандидат педагогічних наук,
доцент

Рецензент:

Вержиковська О.М. кандидат педагогічних наук,
доцент, завідувач кафедри
психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

м. Кам'янець-Подільський – 2018 року

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Комуникативна діяльність дошкільників як об'єкт психолого-медико-педагогічних та логопедичних досліджень	
1.1. Комуникативна діяльність дошкільників як онтогенетичне явище.....	7
1.2. Формування процесу спілкування дітей на фоні загального недорозвинення мовлення.....	13
1.3. Розвиток діалогічного мовлення у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.....	22
Висновки до розділу.....	33
Розділ II. Вивчення стану розвитку діалогічного мовлення дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення	
2.1. Опис методики дослідження діалогічного мовлення у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.....	35
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	38
Висновки до розділу.....	41
Розділ III. Обґрунтування корекційно-розвивальної роботи з формування діалогічного мовлення дошкільників із ЗНМ	
3.1. Основні напрямки методики корекційно-розвивальної роботи з формування діалогічного мовлення дошкільників із ЗНМ.....	44
3.2. Методичні аспекти формування діалогічного мовлення у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.....	64
Висновки до розділу.....	71
Висновки	73
Список використаних джерел	77

ВСТУП

Актуальність теми. Сформовані комунікативні вміння – один з основних показників готовності до взаємодії з оточуючими людьми, які дозволяють дітям впоратися з труднощами, сприяють подоланню страху, впливають на формування доброзичливих стосунків, забезпечують успішність діяльності. Аналіз наукової літератури дозволив виявити ряд протиріччя, наявних у формуванні комунікативних умінь у дітей. Це протиріччя між: соціальним замовленням і зниженням рівня як загальної, так і комунікативної культури; між необхідним для соціалізації рівнем комунікативного розвитку і недосконалістю системної організації роботи з формування комунікативних якостей. Пошук педагогічно ефективних шляхів вирішення даних суперечностей, які потребують виявлення науково обґрунтованих підходів до формування діалогічного мовлення у дітей дошкільного віку, становить проблему дослідження, яка актуальна як для теорії, так і для практики дошкільної освіти.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та практики свідчить про збільшення кількості дітей дошкільного віку із порушеннями усного мовлення, що зумовлює труднощі в оволодінні програмами навчання і виховання дітей дошкільного віку в умовах ДНЗ, своєчасною мовленнєвою підготовкою дітей до школи і формуванням мисленнєво-пізнавальної діяльності, поведінки та особистості дитини в цілому.

Дослідники, які працюють у галузі соціальної психології вивчали різні аспекти спілкування. Як джерело інформації описували його: Ю.Н. Ємельянов, Ю.М. Орлов, А.Д. Урсул, Л.О. Резніков, О.Ю. Борисов. Зв'язок та залежність спілкування і мовлення досліджували: О.В. Киричук, О.О. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, М.Є. Каган, І.О. Кон, В.Н. Сагатовський. Тактику та стратегію формування комунікативних навичок розробляли: С.Р. Кові, Д. Карнегі, Е. Шостром, Б.Д. Паригін, Ю.М. Орлов, Г.Г. Камардіна, О.О. Смірнова, О.В. Калягіна, В.І. Курбатов. Емоційно-мотиваційну природу спілкування вивчали Л.С. Виготський,

С.Л. Рубінштейн, І.Д. Бех, А.В. Петровський, А.О. Реан, Н.Л. Коломинський, Б.А. Ільюк, В.А. Лопатинська.

Проте мало досліджень проблем спілкування, які здійснювались у галузі спеціальної психології. Експериментальні роботи з проблем психічного розвитку дітей з психофізичними вадами стосувались переважно мовленнєвої сфери. Досить широко досліджена мовленнєва сфера дітей з різноманітними порушеннями мовлення (Ж.І. Шиф, Л.С. Виготський, Л.В. Борщевська, Н.С. Гаврилова, М.К. Шеремет, Є.Ф. Соботович, В.В. Тищенко, Н.Г. Морозова, В.В. Тарасун, Б.Д. Корсунська, Л.П. Носкова).

Мовлення є важливою передумовою сформованості навичок спілкування. Його порушення значно ускладнює і обмежує процес комунікації – необхідної умови соціальної адаптації дітей у суспільстві. Найбільш доцільно розпочинати роботу з розвитку мовлення у дошкільному віці. Саме цей період є сензитивним для розвитку комунікативно-мовленнєвих функцій. У дошкільному віці швидкими темпами поповнюється словниковий запас, формується зв'язне мовлення (діалогічне і монологічне), його звукова культура, граматичні навички. Тому саме у цьому віці необхідно вчити дошкільників правильно висловлювати свою думку, будувати діалог та монолог, відстоювати власну комунікативну позицію і приймати позицію іншого. У педагогічній корекційній роботі з дітьми необхідно докласти зусиль, щоб порушення мовлення наклали якомога меншу проекцію на особистісний розвиток дитини. Значення спілкування і зокрема діалогічного мовлення у житті дитини обумовлює необхідність вивчення умов і факторів, які сприяють його розвитку.

Мета дослідження – виявити особливості діалогічного мовлення у дітей із загальним недорозвиненням мовлення третього рівня, визначити методику формування у них комунікативних навичок.

Гіпотеза дослідження. У дітей із загальним недорозвиненням мовлення формуються специфічні особливості, які негативно впливають на процес формування діалогічного мовлення, стан розвитку якого може бути

покращений шляхом реалізації спеціальної корекційно-розвивальної роботи.

Об'єкт дослідження – процес розвитку та корекції діалогічного мовлення дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.

Предмет дослідження – особливості формування діалогічного мовлення у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення (3 рівень).

Для досягнення мети і перевірки гіпотези було визначені такі **завдання**:

1. Проаналізувати та узагальнити результати теоретичних та практичних досліджень з даної проблеми.

2. Вивчити стан розвитку діалогічного мовлення у дошкільників із ЗНМ (3 рівень).

3. Розробити і обґрунтувати корекційно-розвивальну програму роботи з розвитку діалогічного мовлення дошкільників із ЗНМ (3 рівень).

4. Сформулювати та описати висновки роботи.

Методи дослідження. У ході дослідження застосовувались методи: аналіз літературних джерел із загальної, спеціальної психології та логопедії, аналіз мовленнєвих карт та карт індивідуального психічного розвитку дітей з ЗНМ, спостереження, констатувальний експеримент.

Елементи наукової новизни одержаних результатів: уточнено психологічні аспекти дослідження комунікативної діяльності дошкільників з порушеннями мовлення.

Практичне значення одержаних результатів: полягає у тому, що отримані в результаті дослідження характеристики розвитку діалогічного мовлення можуть застосовуватись при визначенні програм корекційної роботи та організації необхідних умов роботи з дошкільниками-логопатами. Результати можуть бути використані: логопедами та вихователями дошкільних навчальних закладів, студентами спеціальності 016 «Спеціальна освіта», батьками дітей з порушеннями мовлення дошкільного віку.

Апробація результатів дослідження: виступ на щорічній науковій конференції студентів та магістрантів КПНУ імені Івана Огієнка за підсумками науково-дослідної роботи (2018р.).

База дослідження. Експериментальне дослідження проводилося у комунальному закладі: «Дошкільний навчальний заклад №28 компенсуючого типу (спеціальний) для дітей з вадами розвитку» м.Луцьк. У дослідженні прийняло участь 8 вихованців у віці п'яти з половиною-шести років.

Структура роботи: дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

Висновки

Теоретичний аналіз психологічної та логопедичної літератури, результати проведення констатувального та формувального експериментальних досліджень з проблеми вивчення особливостей формування діалогічного мовлення у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення допомогли сформулювати наступні висновки.

1. Відповідно до поглядів вітчизняних та зарубіжних психологів спілкування виступає в якості однієї з основних умов розвитку дитини, формування її особистості, провідного виду діяльності спрямованої на пізнання.

На основі вивчення теоретичних джерел, які дозволили проаналізувати особливості спілкування дошкільників з нормальним мовленням, було визначено, що у дошкільному віці найбільш інтенсивно формуються такі його сфери: 1) морально-етична (засвоєння форм ввічливості, почуття обов'язку, співчуття тощо); 2) емоційна (формування інтонаційного аспекту мовлення, використання засобів мовленнєвої виразності, симпатії та антипатії, поваги-неповаги); 3) комунікативна (розвиток діалогу у спілкуванні: вміння слухати, відповідати на запитання та ставити їх, здатність вільно вести діалог на запропоновану тему); 4) творча (розвиток ігрової, театральної діяльності, формування монологічного мовлення, яке передбачає високий рівень творчих здібностей: складання описових розповідей за схемою, самостійно, за темою, картинкою чи серією сюжетних малюнків; навчання придумувати казки, оповідання).

2. Діалог – це не просто питально-відповідна форма мовлення, діалог припускає особистісні, партнерські відносини між співрозмовниками. Розвиток діалогу можна розглядати і як мету, і як засіб практичного оволодіння мовленням. Засвоєння різних сторін мовлення є необхідною умовою розвитку діалогічного мовлення, і в той же час розвиток діалогічного мовлення сприяє самостійному використанню дитиною окремих слів і синтаксичних конструкцій. Зв'язне мовлення включає у себе усі досягнення дитини в

оволодінні звуковим, лексичним і граматичним складом.

3. Загальний недорозвиток мовлення має різний характер виразності. Порушення коливаються від майже повної відсутності мовлення до легких вад з елементами фонетичного і лексико-граматичного недорозвитку. Важливо відмітити, що кожний наступний щабель визначається появою нових мовленнєвих особливостей, підвищення мовленнєвої активності, розвитком мотивації. Індивідуальний темп досягнення дитиною кожного наступного рівня залежить від складності і форми порушення. Від складності мовленнєвого порушення, як первинного дефекту, значною мірою залежить сформованість навичок спілкування. Проте слід зазначити, що терміном „загальний недорозвиток мовлення” об’єднані різні клінічні порушення. Порушення спілкування виступає у дітей із загальним недорозвиненням мовлення як вторинний дефект. Чим важчий ступінь загального недорозвитку мовлення, тим важче дитині буде оволодіти навичками спілкування. Важливим для психології і логопедії є правильне розмежування порушень спілкування і мовлення. В одних випадках спілкування є первинним у структурі дефекту дитини, а відсутність чи недорозвиток мовлення – вторинний прояв. Це проявляється, як правило, при ранньому дитячому аутизмі. В інших випадках не сформованість спілкування є вторинним дефектом, що формується на основі тяжких порушень мовлення.

4. Шляхом цілеспрямованого спостереження було з’ясовано, що у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення набагато знижена потреба у спілкуванні як з дорослими, так і з однолітками. Звернення до дорослого, як до партнера з діяльності відзначалося рідко: контакт змістовий, встановлюється поступово, характеризується скутістю, сором’язливістю, потребує заохочень. Потреба у спілкуванні епізодична, поверхнева, ситуативна. Діти включаються в ігри, проте частіше є залежними, ніж ініціаторами, діяльність рівномірно повільна, іноді з елементами астенії.

Вступають у діалог лише за умови наявності ділових стосунків під час виконання ігрових дій (дитина лише підключається до них, соромиться

незнайомих дітей). Жести емоційної виразності застосовує рідко. Рухи, як правило, скуті. Моторні прояви невербального спілкування невиражені. Сила голосу в нормі. Говорять монотонно. Здатна передати інтонацією власний настрій, негативну оцінку. Проте не виділяє інтонаційно звертання, не дотримується розміру пауз (унколи їх наявності). Слова ввічливості використовує ситуативно, як правило, після нагадувань. З думкою інших не рахується. У мовленні використовує переважно пасивне слухання. Під час слухання не перебиває, дотримується тиші. Рівна у стосунках з однолітками. Проте проявляються егоцентричні форми поведінки. Не зла і проявляє поблажливе відношення до інших. Спостерігається підвищений рівень тривоги у спілкуванні. Дитина включається в ігри з однолітками, навчається встановлювати контакти, засвоює правила спілкування.

5. Кожна функція спілкування у дітей-логопатів розвивається неоднаково. Найкраще розвинуті такі сторони комунікативної діяльності: мотиваційна, морально-етична та емоційна. Найбільше порушена комунікативна та інтелектуально-творча сторони спілкування. Це пояснюється тим, що ці сфери вимагають високої активності та інтелектуальної напруги.

6. Програма корекційно-розвивальної роботи має певну системність – від простого до складного, від формування менш порушених аспектів спілкування до розвитку більш порушених. Оскільки найменш порушеними виявились мотиваційна, морально-етична та емоційна сторони, їх формування здійснюється у першу чергу. Це дозволяє підготувати дітей до більш складної роботи – розвитку комунікативної та творчої сторони. Комунікативну та творчу функції розвивають на подальших етапах корекційної роботи, коли діти активно включились у діяльність.

Своєрідність розвитку комунікативних функцій дошкільників спонукала створити спеціальну програму формування навичок спілкування. Вона об'єднує чотири розділи, впорядкованих на основі зростання складності завдань. Кожний розділ передбачає певні етапи роботи:

I розділ. Формування культури спілкування: 1) засвоєння форм

ввічливості; 2) використання форм ввічливості у спілкуванні; 3) розвиток вміння слухати старшого, товаришів; 4) формування інтонаційного аспекту мовлення; 5) вживання лагідних, ласкавих форм звертання.

II розділ. Формування вміння використовувати засоби мовленнєвої виразності: 1) вплив на емоційний досвід дитини; 2) володіння засобами емоційної виразності (міміка, жести); 3) володіння інтонаційними засобами виразності (сила голосу); 4) формування театральної діяльності; 5) розвиток вміння повторювати вірші; 6) розвиток вміння здійснювати самостійний творчий пошук засобів мовленнєвої виразності.

III розділ. Розвиток діалогічного мовлення (з дорослими): 1) розвиток вміння відповідати на прямі запитання; 2) розвиток вміння відповідати на непрямі запитання; 3) розвиток вміння ставити запитання різного характеру; 4) розвиток вміння вступати в діалог та підтримувати його; 5) розвиток вміння вільно вести діалог на запропоновану тему. З однолітками: 1) розвиток вміння вільно будувати діалог з однолітками; 2) розвиток вміння бути ініціатором спілкування.

IV розділ. Розвиток мовленнєвої творчості: 1) навчання дитини логічно, зв'язно розповідати про події свого життя та життя однолітків; 2) складати описові розповіді за схемою; 3) складати описові розповіді самостійно; 4) навчання складати розповіді за темою (картинкою чи серією сюжетних малюнків); 5) придумувати історії; 6) розвиток вміння оцінювати ситуації та поведінку героїв; 7) розвиток пояснювального мовлення; 8) використовувати у мовленні художньо-виразні засоби.

Список використаних джерел:

1. Алиева М.А., Гришанович Т.В., Лобанова Л.В., Травникова Н.Г. Логопедия. – М.: Просвещение, 1989. – 528 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2 Т. – Т.2. – М.: Педагогика, – 1980. – 356 с.
3. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН – 1998. – 204 с.
4. Бодалев А.А. Формирование понятия о другом человеке как личности. – Ленинград: ЛГУ, 1970. – 135 с.
5. Борисов А. Роскошь человеческого общения. – М.: RISK, 1998. – 184 с.
6. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение, – Москва: Мысль, 1978. – 216 с.
7. Воспитательная работа во вспомогательной школе: Сборник статей / Под ред. Г.М. Дульнева. – М.: Педагогика, 1961. – 240 с.
8. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Институт соціології НАН України, 2002. – 223 с.
9. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Гроссмейстер общения. – М.: Академия, 1996. – 192 с.
10. Егидес А.П. Лабиринты общения. – М.: Филинь, 1999. – 392 с.
11. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2-х т. – М.: Просвещение, 1986. – Т. 1. – 427 с.
12. Ільюк Б.А. Спілкування в учбовій діяльності дошкільників // Радянська школа, 1982. – №11. – С. 35-39.
13. Камардина Г.Г. Психологические трудности общения: основы психотехнологии. – Ульяновск: УлГТУ, 2000. – 52 с.
14. Кови С.Р. Семь навыков высокоэффективных людей. – М.: Вече; Персей; АСТ / Перевод с английского О. Кириченко. – 1997. – 480 с.
15. Киричук О.В. Проблема спілкування як об'єкт педагогічних досліджень // Радянська школа. – 1973. – № 6. – С. 5-14.
16. Коломинский Я.Л. Познание человека человеком в свете проблем

межличностных отношений // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975. – С.33-35.

17. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Система личных взаимоотношений. – Минск: Народная Асвета, 1984. – 240 с.

18. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – Київ: Київська книжкова фабрика, 1995. – 304 с.

19. Лангмейер І., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 289 с.

20. Левина Р.Е. Общая характеристика недоразвития речи у детей и его влияние на овладение письмом. – М.: Просвещение, 1981. – 232 с.

21. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.

22. Лінгводидактика в сучасних закладах освіти. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – 269 с.

23. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики. – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.

24. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. редактор Н.В.Ярцева – М.: Советская энциклопедия, 1990 – 685 с.

25. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Просвещение, 1986. – 430 с.

26. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповн. – К.: Видавничий дім «Слово», 2015. – 776 с.

27. Логопедия: Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Под редакцией Л.С. Волковой. – М.: Просвещение, 1989. – 528 с.

28. Лопатинська В. Морально-гуманістичний зміст спілкування // Шлях освіти. – 2003. – №1. – С.27-30.

29. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М.: МГУ, 1979. – 307 с.

30. Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. – К.: НДІ педагогіки України, 1991. – 198 с.

31. Методы исследования межличностного восприятия у детей и подростков: Спецпрактикум по социальной психологии / Под редакцией Г.М.

Андреевой, В.С. Агеева. – М.: Педагогика, 1984. – 103 с.

32. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник / С.П. Миронова / – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно видавничий відділ, 2007. – 204 с.

33. Михайленко Н.Я., Короткова Н.А. Как играть с ребенком. – М.: Педагогика, 1989. – 309 с.

34. Нікіщенко Г. Підготовка дітей з вадами мовлення в компенсуючому дитячому садку (групі) // Дитячий садок. – 2005. – №35. – Вкладка.

35. Новоселова С.Л., Зворыгина Е.В. Игра и вопросы всестороннего воспитания детей // Дошкольное воспитание, 1983. – №10. – С.9-12.

36. Парыгин Б.Д. Анатомия общения: Учебное пособие. – СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1999. – 301 с.

37. Практикум по социально-психологическому тренингу. 3-е изд. / Под ред. Б.Д. Парыгина. – СПб: Изд. Михайлова В.А., 2000. – 352 с.

38. Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Составитель К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1999. – 624 с.

39. Предупреждение нарушений чтения и письма у детей с недостатками произношения. – М.: Просвещение, 1965. – 451 с.

40. Развитие общения у дошкольников / Под редакцией А.В. Запорожца, М.И. Лисиной. – М.: Педагогика, 1982. – 235 с.

41. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 416 с.

42. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах: Посібник для вчителя. – К.: Магістр-8, 1997. – 256 с.

43. Савчин М. Педагогічна психологія. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 142 с.

44. Словарь практического психолога / Составитель С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.

45. Смирнова Е.О., Калягина Е.В. Отношение популярных и

непопулярных дошкольников к сверстникам // Вопросы психологии. – №3. – 1998. – С.50-60.

46. Соботович Е.Ф., Гопиченко Е.М. Фонетические ошибки в письме умственно отсталых учащихся младших классов. – М.: Просвещение, 1979. – 405 с.

47. Соботович Е.Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К.: ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.

48. Соботович Е.Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции. – К.: ІСДО, 1995. – 204 с.

49. Социальная психология и этика делового общения / В.Ю. Дорошенко, Л.И.Зотова, Н.А.Нартов и др. / Под редакцией В.Н. Лавриненко. – М.: ЮНИТИ, 1995. – 160 с.

50. Социальная психология личности в вопросах и ответах / Под редакцией В.А. Лабунской. – Кишинев: Гардарика, 1999. – 397 с.

51. Социальная психология личности / Под ред. Е.С. Кузьмина, В.Е. Семенова. – Ленинград: ЛГУ, 1979. – 288 с.

52. Таранов П.С. Приемы влияния на людей. – Симферополь: Таврия, 1995. – 496 с.

53. Тарасун В.В. Логодидактика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2004. – 348 с.

54. Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 3. – К.: Актуальна освіта, 2006. – 148 с.

55. Типове положення про дошкільні установи, для дітей з порушеннями мовлення

56. Титаренко А.И. Нравственные основы общения. – М.: Знание, 1979. – 64 с.

57. Типове положення про дошкільні установи, для дітей з порушеннями мовлення

58. Тишина Л.А. Влияние словарной работы на развитие связной речи дошкольников с общим недоразвитием речи / Л.А. Тишина, Г.Р. Кузахметова// Логопедия. – 2007. – №2. – С.59-63.

59. Трофименко Л. Новий зміст корекційного навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ II–III ступенів // Дефектологія. 2007. – №3. – С.34-40.

60. Ткаченко Т.А.: Учим говорить правильно: система коррекции общего недоразвития речи у детей 6 лет. Пособие для воспитателей, логопедов и родителей. – Москва: Гном и Д. – 2001. – 140с. – С.12-14.

61. Туманова Т.В. О словообразовательной компетенции детей с общим недоразвитием речи // Логопед в детском саду. – 2006. – №5. – С.17-19.

62. Филичева Т. Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста: Практическое пособие. – М.: Айрис- пресс. 2004. – 224с.

63. Хрестоматия по логопедии. /Под ред. Л.С.Волковой. В.И.Селиверстова. – М.: Просвещение, 1997. – Т.2. – 417с .

64. Черкасова Е. Воспитание речевого слуха у детей с общим недоразвитием речи // Дошкольное воспитание. – 2006. – №11. – С.65-75.

65. Чернова Т.В. Организация взаимодействия логопеда с родителями старших дошкольников с ОНР /Т.В.Чернова, И.Ю.Лебедеенко // Дошкольная педагогика. – 2007. – №2. – С.48-51.

66. Чиркина Г.В. Программы дошкольных образовательных учреждений компенсирующего вида для детей с нарушениями речи / Т.Б.Филичева, Г.В.Чиркина, Т.В.Туманова, С.А.Миронова, А.В.Лагутина. – М.: Просвещение, 2008. – 219 с.

67. Шведова И. Формирование фонематического восприятия и звукового анализа у дошкольников с общим недоразвитием речи // Дошкольное воспитание. – 2007. – №5. – С. 71-77.